

Dmowski, Rafał

"Społeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku",
Janusz Szczepański, Warszawa-Pułtusk
2000 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 13, 294-303

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**Janusz Szczepański, *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*,
Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych,
Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk,
Warszawa–Pułtusk 2000, ss. 552 + 2 nlb + mapa**

80. rocznica wojny polsko–sowieckiej 1920 r. obchodzona uroczyście na terenie całego kraju, zaowocowała licznymi opracowaniami poświęconymi wydarzeniom trudnych lat odbudowy niepodległego państwa. Wśród nich wyróżnia się zarówno objętością, jak i tematem, jaki podjął autor, praca dr hab. Janusza Szczepańskiego, pracownika Wyższej Szkoły Humanistycznej w Pułtusk, a zarazem kierownika pułtuskiego oddziału Archiwum Państwowego m.st. Warszawy.

Sądzę, iż recenzowana praca jest najważniejszą pozycją w dotychczasowym dorobku autora. Należy zaznaczyć, iż publikacja ta jest ukoronowaniem wieloletnich badań prowadzonych przez autora. Szczepański już po raz kolejny udowodnił¹, że okres wojny polsko–sowieckiej 1920 r. wymaga jeszcze wielu badań, gdyż liczne problemy badawcze czekają nadal na rozwiązanie, a on nie powiedział jeszcze ostatniego słowa. Praca Szczepańskiego obala wiele mitów i stereotypów dotychczas uznawanych za prawdę historyczną. Autor przeciwstawia się m.in. przyjętemu jeszcze w okresie II Rzeczypospolitej twierdzeniu o probolszewickim nastawieniu społeczności żydowskiej zamieszkującej nasz kraj, zaznacza, że postawa Żydów nie była jednolita, na potwierdzenie podaje przykłady różnych zachowań Żydów, np. walki żydowskich oddziałów partyzanckich z oddziałami sowieckimi, jak również tworzenie się jednostek złożonych z Żydów po stronie bolszewickiej, np. w Siedlcach.

¹ Dotychczas tematowi wojny polsko–sowieckiej J. Szczepański poświęcił m.in. następujące opracowania: J. Szczepański, *Działania militarne 1920 r. na północnym Mazowszu*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920 r.*, Włocławek 1997; idem, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993; idem, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998; idem, *Harcerstwo polskie w wojnie polsko–bolszewickiej 1920 r.*, „*Harcerstwo*” 1993, nr 7–8; idem, *Płock podczas wojny polsko–rosyjskiej 1920 roku*, „*Notatki Płockie*” 1993, nr 2/155; idem, *Spółeczeństwo Białostockczyzny wobec wojny polsko–sowieckiej 1920 r.*, „*Białostockczyzna*” 1993, nr 1; idem, *Spółeczeństwo Siedleckiego wobec wojny polsko–sowieckiej 1920 roku*, „*Prace Archiwalno–Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego*”, z. 9, Siedlce 1995; idem, *Wojna 1920 r. na Mazowszu*, [w:] *Mazowsze w dwudziestolecie międzywojennym*, Warszawa 1998; idem, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1995; idem, *Wojna polsko–sowiecka 1920 roku na Mazowszu Północnym*, [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość (1794–1920)*, Ciechanów 1993; idem, *Wojna polsko–sowiecka 1920 roku na ziemi wyszkowskiej*, Wyszaków 1993; idem, *Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem*, Warszawa–Ostrołęka–Pułtusk 1995; idem, *Wojna polsko–bolszewicka 1920 roku w powiecie pułtuskim*, [w:] *Pułtusk. Studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. A. Gieyszтора, Warszawa–Pułtusk 1997; idem, *Ziemia pułtуска w walce o niepodległość*, Pułtusk 1993.

Należy pamiętać, że tematyce wojny polsko-sowieckiej poświęcono już wiele prac. Najwięcej opublikowano w okresie 20-lecia międzywojennego zarówno w Polsce², jak i w ZSRR³, zazwyczaj były to jednak prace wspomnieniowe⁴, edycje źródeł⁵, bądź też publikacje pryncypialne poświęcone wybranym zagadnieniom wojny⁶. Prace te przerwała II wojna światowa. Po jej zakończeniu, ze względu na uwarunkowania polityczne w naszym kraju, gdzie podobnie jak w ZSRR⁷ lansowano tezę o tzw. „imperializmie pańskiej Polski”⁸, publikacje poświęcone omawianym wydarzeniom wychodziły przede wszystkim poza granicami Polski⁹. Jedynie nieliczni autorzy w kraju odważyli się pisać o wojnie polsko-bolszewickiej. Znając ograniczenia związane z zapisami cen-

² Bibliografia wojny polsko-sowieckiej wydana w 1935 r., a więc cztery lata przed zakończeniem publikacji obejmuje aż 2720 pozycji (monografii, syntez, pryncypiałów, artykułów popularno-naukowych i rocznikowych). F. Libert, *Materiały do bibliografii wojny polsko-sowieckiej*, Warszawa 1935.

³ Np. G. D. Gaj, *Na Warszawę. Dejstwa 3 konnego korpusu na zapadnym froncie. Ijul–august 1920 g.*, Moskwa 1928; *Graždanskaja wojna 1918–1921*, red. A. S. Bubnow, S. S. Kamieniew, R. P. Ejdejan, Moskwa 1928–1930; N. E. Kakurin, W. A. Mielikow, *Wojna s Bielopoljakami 1920 g.*, Moskwa; V. Nawezin, *Krasnaja armija na zapadnym froncie w rusko-polskuju wojnu*, Moskwa 1923; W. Primakow, *Rejd czerwonnych Kozakow*, Moskwa 1925; W. K. Putna, *K'Wisle i obratno*, Moskwa 1927; B. Szapoznikow, *Na Wisle. K istorii kampanii 1920 goda*, Moskwa 1924.

⁴ Np. L. Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, t. II, 1915–1922, Warszawa 1925; J. Dowbór-Muśnicki, *Moje wspomnienia*, Poznań 1936; J. Haller, *Wódz Armii Ochotniczej generał Józef Haller opowiada o bitwie, która zdecydowała o losach Polski*, Toruń 1935; F. Latinik, *Bój o Warszawę. Rola Wojskowego Gubernatora i pierwszej armii w bitwie pod Warszawą w 1920 r.*, Bydgoszcz b.r. i wyd.; J. Piłsudski, *Rok 1920*, Warszawa 1924; W. Sikorski, *Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny*, Lwów–Warszawa 1928; L. Żeligowski, *Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Warszawa 1930, czy też najbardziej znana: E. V. d'Abernon, *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 r.*, Warszawa 1922.

⁵ *Bitwa warszawska*, t. I, *Bitwa nad Bugiem 27 VII–7 VIII 1920*, cz. I, Warszawa 1935; *Bitwa warszawska*, t. I, *Bitwa nad Bugiem 27 VII–7 VIII 1920*, cz. II, *Dokumenty*, Warszawa 1935; *Bitwa warszawska*, t. II, *Bitwa nad Wisłą 7 VIII–12 VIII 1920*, ks. 1, cz. II, *Dokumenty*, Warszawa 1938; *Bitwa warszawska*, t. II, *Bitwa nad Wisłą 7 VIII–12 VIII 1920*, ks. 1, cz. I, Warszawa 1939; K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 — styczeń 1924*, Warszawa 1924; *Obrona państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiętkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczej i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, pod red. W. Ścibor-Rylskiego, Warszawa 1923; S. Pomarański, *Pierwsza Wojna Polska (Zbiór komunikatów wojennych 1918–1920)*, Warszawa 1921; *Straż Obywatelska 1920–1935*, Warszawa 1935; *Studia operacyjne z historii wojen polskich 1918–1921*, t. II, cz. I i II, Warszawa 1935; *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–1921. Bój na przedmościu Warszawy w sierpniu 1920 r.*, t. XIII, Warszawa 1935.

⁶ Np. H. Bagiński, *Wojsko polskie na Wschodzie 1914–20*, Warszawa 1921; T. Teslar, *Polityka Rosji Sowieckiej podczas wojny z Polską*, Warszawa 1937; idem, *Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku*, Warszawa 1938; T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1930; A. Przybylski, *Działania wstępne w wojnie polsko-rosyjskiej 1918–1920*, Warszawa 1928; S. Szeptycki, *Front Litewsko-Białoruski*, Kraków 1925; T. Piskor, *Działania dywizji kawalerii na Ukrainie*, Warszawa 1926.

⁷ W ZSRR ukazywały się mimo to ważne, źródłowe publikacje sowieckie, które chociaż bardzo selektywne, podają wiele szczegółów militarnych (w mniejszym zakresie politycznych). Dobór dokumentów nacechowany jest niestety antypolskim podejściem. *Direktywy Głównego Komandowania Krasnoj Armii (1917–1920)*. *Sbornik dokumentow*, t. II, Moskwa 1970; *Direktywy Komandowania Frontow Krasnoj Armii (1917–1920)*. *Sbornik dokumentow*, t. II, Moskwa 1972, t. III, Moskwa 1973; *Krasnaja kniga*. *Sbornik diplomaticzeskich dokumentow o rusko-polskich odnoszenjach 1918–1920*, Moskwa 1920;

⁸ Przykładem takiego pojmowania historii jest praca: S. Arski, A. Korta, Z. Safian, *Zmowa grabieżców. Awantura Piłsudskiego w 1920 r.*, Warszawa 1951.

⁹ Np. *Biała księga. Fakty i dokumenty okresu dwóch wojen światowych*, zebrał częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył W. Sukiennicki, Paryż 1964, F. A. Arciszewski, *Cud nad Wisłą. Rozważania żołnierza*, Londyn 1957;

zury, stosowali „autocenzurę” bądź też zajmowali się wybranymi problemami, inne zagadnienia pomijając milczeniem¹⁰. Uważali, na pewno słusznie, że cenzura i tak nie pozwoliłaby na opublikowanie całej prawdy.

Szersze badania nad omawianym okresem podjęto dopiero po przełomie 1989 r. Dotychczas opublikowano kilkadziesiąt prac (artykułów, książek), poświęconych wydarzeniom lat 1920–1921¹¹, oraz kilka tomów źródeł do historii wojny polsko–bolszewickiej¹².

Wydaje się, że problematyka militarna i polityczna wojny polsko–bolszewickiej znalazła już odpowiednie odzwierciedlenie w licznych publikacjach, problem zachowań społeczeństwa polskiego wobec wojny znajdował się natomiast na marginesie rozważań historyków¹³. Problematyką powyższą w skali kraju

J. Haller, *Pamiętniki*, Londyn 1963; T. Komarnicki, *The Rebirth of the Polish Republic*, London 1957; A. J. Narbut-Łuczynski, *U kresu wędrówki. Wspomnienia*, Londyn 1966; A. Piłsudska, *Piłsudski. A Biography by his Wife*, New York 1941; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. II, Londyn 1967; T. Piszczkowski, *Odbudowanie Polski 1914–1921. Historia i polityka*, Londyn 1969; *Rozważania o bitwie warszawskiej 1920-go roku*, pod red. J. Giertycha, Londyn 1984; *Sąsiedzi wobec wojny 1920 r.*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990; M. Słowikowski, *Bój w obronie Warszawy. Śmierć ks. I. Skorupki*, Londyn 1964; P. S. Wandycz, *Soviet-polish relations 1917–1921*, Cambridge 1969; *Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej*, Paryż 1990.

¹⁰ M.in. A. Leinwand, *Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko–radzieckiej 1919–1920*, Warszawa 1964. P. Łossowski, *Stosunki polsko–litewskie w latach 1918–1920*, Warszawa 1966; A. Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej 1918–1933. Zarys dziejów politycznych*, Warszawa 1957; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok 1988.

¹¹ Np.: M. M. Drozdowski, *Warszawa w obronie Rzeczypospolitej czerwiec–sierpień 1920*, Warszawa 1993; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1990; L. Królikowski, *Bitwa warszawska 1920 roku. Działania wojenne, zachowane pamiątki*, Warszawa 1991; G. Łukomski, *Walka Rzeczypospolitej o kresy północno–wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne*, Poznań 1994; *Wojna polsko–sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991; J. Odziemkowski, *Bitwa warszawska 1920 roku*, Warszawa 1990; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992; L. Wyszczeński, *Warszawa 1920*, Warszawa 1997; idem, *Kijów 1920*, Warszawa 1999. Wydarzeniom na Podlasiu poświęcono m.in.: *Rok 1920 na Podlasiu, Materiały z sesji popularno–naukowej zorganizowanej 10. XI. 1990 r. w Białej Podlaskiej*, pod red. H. Mierzwińskiego, Biała Podlaska 1990; idem, *Wojna polsko–sowiecka 1919–1920*, Biała Podlaska 1991; idem, *Sytuacja ekonomiczna i społeczno–polityczna ludności Podlasia Południowego i jej stosunek do wojny 1919–1920*, „Rocznik Białokopodlaski”, t. II, Biała Podlaska 1994; idem, *Południowe Podlasie w 1920 roku. 34 pułk piechoty w wojnie polsko — sowieckiej*, Siedlce 1998. Szerzej na temat stanu badań nad wojną polsko–sowiecką w: T. Wawrzyński, *Wojna polsko–sowiecka 1919–1920. Stan i perspektywy badań oraz charakterystyka akt proveniencji wojskowej*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, nr 18, Warszawa 1995, s. 5–21 oraz A. Nowak, *Wojna polsko–sowiecka 1919–1921 roku w świetle najnowszych publikacji*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 3, 1993, s. 79–107 i U. Olech, *Wojna polsko–sowiecka 1919–1921. Materiały do bibliografii*, Warszawa 1990.

¹² M.in. *Bitwa Warszawska. 13–28 VIII. Dokumenty operacyjne, cz. II (17–28 VIII)*, pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1996. *Bitwa Warszawska. 13–28 VIII. Dokumenty operacyjne, cz. II (17–28 VIII)*, pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1996; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. I, 1918–1932, red. nauk. T. Jędruszczak i M. Nowak–Kiełbikowa, Warszawa 1989; *Stosunki Rzeczypospolitej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów*, oprac. i wybór J. Kumaniecki, Warszawa 1991; *Wojna polsko–sowiecka we wspomnieniach i innych dokumentach*, wybrał i oprac. J. Borkowski, Warszawa 1990; *Wybór dokumentów do bitwy warszawskiej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, nr 1, 2, 3, 4 oraz 1992, nr 1, 2, 3; *Zwycięzcy za drutami. Jeńcy polscy w niewoli (1919–1922). Dokumenty i materiały*, oprac. i do druku przygotowali S. Aleksandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1995.

¹³ Np. stosunkiem społeczeństwa południowego Podlasia do wojny zajmował się m.in. H. Mierzwiński, *Sytuacja ekonomiczna i społeczno–polityczna ludności Podlasia Południowego i jej stosunek do wojny 1919–1920*,

zajął się jako pierwszy Janusz Szczepański, dlatego też z tym większym uznaniem należy przyjąć recenzowaną monografię.

Głównym celem badawczym, jaki postawił sobie autor była odpowiedź na pytanie: Jak społeczeństwo ziem polskich odnosiło się do wojny?

Tytuł monografii wskazuje, że Szczepański omówił zachowania nie tylko ludności polskiej, lecz swymi badaniami objął także przedstawiciele mniejszości narodowych zamieszkujących wówczas znaczną część kraju, szczególnie kresy i Polskę centralną. Należy bowiem pamiętać, że II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowościowym. Dziesięć lat po omawianych w publikacji wydarzeniach, w 1931 r. tereny Polski zamieszkiwało: 20 650 000 Polaków, 5 145 000 Ukraińców, 3 133 000 Żydów, 1 966 000 Białorusinów, 784 000 Niemców, 200 000 Litwinów, 140 000 Rosjan i 89 000 przedstawiciele innych narodowości (m.in. Romów, Czechów, Słowaków, Karaimów i Tatarów)¹⁴.

Janusz Szczepański korzystając z zasobów archiwów krajowych i zagranicznych starał się ukazać całokształt zagadnień związanych z wojną polsko-bolszewicką. Autor wykonał wręcz „benedyktyńską” pracę, skorzystał ze zbiorów jedenastu archiwów zagranicznych: na Białorusi — Dzierżauny Archiu Breckaj Wobłasci (DABW) w Brześciu, Dzierżauny Archiu Grodzienskoj Wobłasci (DAGW) w Grodnie, Filjał Dzierżaunago Archiwa Minskoj Wobłasci (FDAMWM) w Mołodecznie; na Litwie — Lietuvos Centris Valstybinis Archyvas (LCVA) w Wilnie; w Rosji — Centr Chranienija Istoriko-Dokumentalnych Kolekcji (CHIDK) w Moskwie, Rosyjskij Centr Chranienija i Izuczenija Dokumentow Nowiejszej Istorii (RCHIDNI) w Moskwie, Rosyjskij Gosudarstwiennoj Wojennyj Archiw (RGWA) w Moskwie; na Ukrainie — Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy (CDIAL) we Lwowie, Dzierżawnyj Archiw Lwowskoj Oblasti (DALO) we Lwowie; w Wielkiej Brytanii — Instytut Józefa Piłsudskiego (IJP) w Londynie, Instytut Polski i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego (IPMS) w Londynie. W kraju Szczepański przeprowadził kwerendę archiwalną w dwudziestu sześciu placówkach: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie; Archiwach Państwowych w: m.st. Warszawy, Bydgoszczy, Gdańsku, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Nowym Sączu, Olsztynie, Płocku, Poznaniu, Przemyślu, Pułtusku, Rzeszowie, Siedlcach, Włocławku, Toruniu, Zamościu oraz Archiwum Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie, w dwóch archiwach kościelnych: Archidiecezjalnym w Warszawie i Diecezjalnym w Łomży. Wielokrotnie był pierwszym czytelnikiem interesujących go akt. Zasięg powyższej kwerendy wzbudza podziw

„Rocznik Białkopodlaski”, t. II, Biała Podlaska 1994, s. 77–92; idem, *Południowe Podlasie w 1920 roku. 34 pułk piechoty w wojnie polsko — sowieckiej*, Siedlce 1998.

¹⁴ Za: J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa 1985, s. 50; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991, s. 23. Zob. też np.: M. Iwanicki, *Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990*, Siedlce 1991.

dla pasji badawczej autora. Kwerenda w tak wielu archiwach zarówno polskich, jak i zagranicznych jest mocną stroną pracy. Wykorzystane akta pozwoliły na szerokie omówienie wydarzeń i ukazanie punktów widzenia obu walczących stron. Materiały w nich odnalezione pozwoliły na ukazanie wielu nowych faktów związanych z konfliktem oraz na zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń innych historyków. Uważam jednak, że nie zaszkodziłoby skorzystanie z większej liczby archiwów kościelnych. Znajdują się tam materiały najczęściej bardzo rzadko wykorzystywane przez historyków, np. sprawozdania dziekanów czy protokoły wizytacji biskupich, w których niejednokrotnie napotkać można istotne informacje dotyczące wojny, szczególnie stosunku ludności miejscowej do bolszewików.

Uzupełnieniem archiwaliów jest ogromna literatura przedmiotu. Szczepański wykorzystał sumiennie zbiory sześciu bibliotek naukowych, zawierające często pomijane przez historyków zbiory rękopiśmienne pamiętników i wspomnień. Imponuje również liczba wykorzystanych źródeł drukowanych (58), pamiętników i wspomnień (64), tytułów prasowych (106) i opracowań (302). Uwzględniając datę oddania pracy do druku trudno jest znaleźć istotne opracowania, których autor nie wykorzystał.

Na pozytywne podkreślenie zasługuje także konstrukcja pracy, którą podzielono na IX rozdziałów. Książka ma układ chronologiczny, dzięki któremu prześledzić można zmiany nastrojów społecznych wobec wojny.

W rozdziale I *Geneza wojny* na 25 stronach autor przedstawił genezę wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920. Omówił koncepcje federacji i inkorporacji lansowane w przededniu wojny przez Józefa Piłsudskiego i Romana Dmowskiego, stosunki międzynarodowe Rzeczypospolitej oraz układ zawarty pomiędzy Piłsudskim a Petlurą. Szczepański zaznaczył, że rewolucyjne działania Piłsudskiego na kresach spowodowane były wzrostem nastrojów wojennych wśród bolszewików. Np. Lew Trocki mówił: „Przez trupa Polski do zwycięstwa rewolucji światowej”¹⁵, Lenin na posiedzeniu WKP(b) stwierdził: „Sprawa zwycięstwa międzynarodowej rewolucji jest zapewniona (oklaski)... Nie szukamy z burżuazją ugody, ruszamy do ostatniego decydującego boju z burżuazją... Wiemy, że czas panowania tych rozbójników już minął! ... Towarzysze obecni na tej sali widzieli, jak powstała pierwsza Republika Radziecka, widzą teraz, jak powstała III Komunistyczna Międzynarodówka (oklaski), z o b a c z ą o n i w s z y s c y, j a k p o w s t a j e O g ó l n o ś w i a t o w a F e d e r a c y j n a R e p u b l i k a R a d (oklaski)”¹⁶. Idee te szybko wcielano w życie, sowieckie oddziały podążając w ślad za cofającymi się Niemcami rozpoczęły marsz na Zachód. Na zajętych terenach tworzone bądź też przywożone powołane wcześniej rządy komunistyczne. Bolszewicy zakładali, że całą Europę ogarnie rewolucja, że powstanie

¹⁵ Cyt. za: J. Szczepański, *Spółczesność Polski...*, s. 23.

¹⁶ Cyt. za: J. Szczepański, op. cit., s. 29. Podkr. — R. D.

federacja sowieckich republik narodowych. Jedną z nich miała stać się Polska¹⁷. Znając powyższą sytuację, Piłsudski zdecydował się wówczas na podjęcie kontrakcji, o której po latach wspominał: „Aby ta rewolucja z zewnątrz przez sowieckie bagnety do nas przeniesioną nie była (...) zdecydowałem natężyć siły, aby możliwie daleko od miejsc, gdzie się obce życie wykluwało, obalić wszystkie próby narzucania raz jeszcze życia obcego, życia nie urządzonego przez nas samych”¹⁸.

Rozdział II *Postawy społeczeństwa i stanowisko ugrupowań politycznych wobec wojny*, liczący 29 stron, poświęcono charakterystyce różnorodnych postaw społeczeństwa wobec wojny, omówiono wzrost nastrojów antywojennych. Przedstawiono także stanowiska ugrupowań politycznych wobec omówionych w rozdziale I koncepcji oraz stanowisko komunistów wobec działań bolszewickich.

Autor nie uchyla się od poruszania trudnych tematów, zwraca uwagę na zróżnicowanie postaw społeczeństwa polskiego wobec wojny, pisze m.in. o niechęci wsi do kontyngentów na rzecz Wojska Polskiego, strajkach służby folwarcznej i robotników rolnych przeciwko dziedzicom, masowej dezercji z wojska oraz uchylaniu się od poboru¹⁹, o ekscesach antyżydowskich, pochodach i demonstracjach antywojennych. Szczepański opisuje antyrządowe i probolszewickie działania Komunistycznej Partii Robotniczej Polski oraz żydowskich ugrupowań lewicowych Bundu i Poalej-Syjonu²⁰.

W rozdziale III *Stosunki polsko-ukraińskie. Wyprawa kijowska*, liczącym 46 stron scharakteryzowano skomplikowaną i zmienną sytuację na Ukrainie, gdzie działały niemal równocześnie trzy ośrodki państwowości ukraińskiej: Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa (ZURL) w Galicji Wschodniej, Ukraińska Republika Ludowa (URL), kierowana przez Dyrektoriat z atamanem Semenem Petlurą oraz Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (USRR). Dwa pierwsze ośrodki walczyły zarówno z trzecim, jak i z oddziałami „białych” generałów. Autor omówił trudne problemy konfliktu polsko-ukraińskiego w Galicji Wschodniej zwłaszcza walki o Lwów, ważny zarówno dla Polaków, jak i dla Ukraińców. Autor omówił także genezę, przebieg i reperkusje Wyprawy kijowskiej. Zaznaczył, iż zajęcie Kijowa przez Wojsko Polskie przyczyniło się do wzrostu nastrojów patriotycznych w kraju oraz wzrostu popularności Naczelnika Państwa, zaś odwrót spod Kijowa wzmógł działania agitatorów komunistycznych i... endeckich przeciwko Józefowi Piłsudskiemu. Szczepański zajął się także postawami ludności polskiej, żydowskiej i ukraińskiej, zamieszkującej Polskę centralną oraz kresy, do omawianego konfliktu.

¹⁷ J. Szczepański, op. cit., s. 24.

¹⁸ Cyt. za: J. Szczepański, op. cit., s. 29.

¹⁹ Przy wznowieniu omawianej publikacji warto byłoby wykorzystać pracę J. Odziemkowskiego, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, w której sporo miejsca poświęcono nie zawsze poprawnym zachowaniom żołnierzy Wojska Polskiego w stosunku do ludności cywilnej.

²⁰ Sądzę, że warto byłoby wykorzystać rozdział autorstwa J. Tomaszewskiego, *Polskie formacje zbrojne wobec Żydów 1918–1920 w pracy: Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, red. nauk. J. Tomaszewski, Warszawa 1996.

W kolejnym, IV rozdziale *Kresy północno-wschodnie wobec rządów polskich (1919–czerwiec 1920)* na 49 stronach autor omówił sytuację polityczną i narodowościową kresów wschodnich oraz postawy ludności miejscowej: Polaków, Białorusinów, Rosjan, Ukraińców, Litwinów i Żydów w stosunku do rządów władz polskich.

Sporo miejsca w rozważaniach Szczepańskiego zajął problem działań niepodległościowych ludności białoruskiej i litewskiej, a także popierania tychże przez władze niemieckie. Pod protektoratem Niemców we wrześniu 1917 r. powołano Radę Litewską (Tarybę), która 11 XII 1917 r. proklamowała odrodzenie niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie. Po zajęciu Mińska przez wojska niemieckie powołano Białoruską Radę Narodową, zaś 25 III 1918 r. proklamowano Białoruską Republikę Ludową. Swoje rządy zaprowadzali też bolszewicy. Dość wspomnieć, iż w sierpniu 1918 r. w Smoleńsku powołano Krajowy Komitet Organizacji Komunistycznych Litwy i Białorusi (zachodniej), a 1 I 1919 r. proklamowano Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką.

W najobszerniejszym, V rozdziale *Wobec bolszewickiego zagrożenia (lipiec — I połowa sierpnia 1920)* na 139 stronach Szczepański przedstawił szeroki wybór postaw różnych grup społeczeństwa polskiego wobec agresji bolszewickiej. Omówiono działalność Rady Obrony Państwa, Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa, Armii Ochotniczej, Straży Obywatelskich, Policji Państwowej oraz postępowanie różnych grup społecznych i narodowościowych: duchowieństwa, ziemian, mieszczaństwa, związków i organizacji społecznych, społeczności akademickich, młodzieży szkolnej, chłopów, robotników, mniejszości narodowych. Autor scharakteryzował również rolę i znaczenie obrony Warszawy jako stolicy państwa polskiego. Z ogromną rzetelnością badawczą w oparciu o źródła Szczepański ukazał proces demoralizacji niektórych jednostek armii polskiej: rabunki, dezercję, wywołane brakiem wiary w możliwość zwycięstwa.

Rozdział VI *Budowa sowieckiego aparatu władzy*, liczący 49 stron, poświęcono chyba najbardziej zafałszowanemu w historiografii PRL problemowi przygotowywania rewolucyjnych kadr dla przyszłej socjalistycznej Polski przez Juliana Marchlewskiego, Feliksa Dzierżyńskiego, Feliksa Kona i innych. Autor omówił działalność Galrewwkomu oraz Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski, powstałego w Moskwie 23 VII 1920 r., Rewkomy oraz propagandę sowiecką i rządy bolszewickie na zajętych przez Armię Czerwoną terenach. Rewkomy powstały w ponad 100 miejscowościach, m.in. w: Siedlcach, Ostrołęce, Makowie, Ciechanowie, Pułtusk, Łomży, Mławie i innych. Omawiając działania komunistów polskich, Szczepański skoncentrował się na Białymstoku, warto byłoby wspomnieć o działaniach w innych miejscowościach. Propaganda sowiecka była znakomicie przygotowana, na całym szlaku rozrzucono wśród ludności tysiące ulotek, w których wzywano do walki z burżuazją. Warto zaznaczyć, że wiele „roboty propagandowej” robili także Polacy-żołnierze Armii Czerwonej.

W rozdziale VII, *Spółeczeństwo ziem zajętych przez oddziały Armii Czerwonej wobec bolszewickich rządów*, na 43 stronach Szczepański przedstawił ogólną cha-

rakterystykę Bitwy Warszawskiej oraz postawę i działania kilku grup społecznych i zawodowych: duchowieństwa, ziemiaństwa i ludności miejskiej oraz chłopów i robotników, jak również działania trzech grup ludności: żydowskiej, niemieckiej i prawosławnej²¹. Z zebranych przez Szczepańskiego dokumentów wynika, że społeczeństwo zamieszkujące ziemie centralnej Polski zachowywało się niejednolicie wobec bolszewików. W początkowym okresie wojny przychylnie w stosunku do Sowieców odnosiła się część robotników rolnych, służby folwarcznej, przeciwna była zazwyczaj inteligencja i duchowieństwo. Charakterystyczne, że przeciw bolszewikom opowiedzieli się w większości członkowie Polskiej Partii Socjalistycznej, natomiast różnie zachowywali się Żydzi, ludność niemiecka i część ludności prawosławnej.

Kolejny, VIII rozdział *Następstwa wojny na obszarze Polski centralnej*, liczący 33 strony, poświęcono problemowi zniszczenia kraju po przejściu frontu, wpływowi wojny na popularność partii politycznych oraz wysuwanemu obecnie przez Rosjan problemowi sowieckich jeńców wojennych²². Autor omówił przykłady gwałtów, rabunków i innych przestępstw popełnianych przez krasnoarmiejców w stosunku do ludności cywilnej, przedstawił także przymusowe daniny i kontrybucje nakładane na wsie przez Armię Polską, wydaje się jednak, że problemowi temu poświęcono za mało miejsca.

Rozdział IX, *Ostatnie walki. Szanse pokojowego uregulowania konfliktu* na 54 stronach zawiera informacje o bitwach z wycofującymi się bolszewikami nad Bugiem i Narwią oraz o zakończeniu wojny. Szczepański słusznie zresztą pisze o nie do końca wykorzystanych przez Polskę rokowaniach ryskich.

W zakończeniu Szczepański zaliczył wojnę polsko-sowiecką do jednego z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX wieku. Stwierdził słusznie, iż to dzięki ogromnemu wysiłkowi wszystkich obywateli na dwadzieścia lat zablokowano Bolszewickiej Rosji drogę na zachód Europy. Autor zauważył, że wojna ta była nieunikniona. Ze względu na konieczność ustalenia wschodniej granicy Polski prędzej czy później i tak by do niej doszło, tym bardziej że bolszewicy planowali objęcie swymi rządami wszystkich krajów Europy Środkowowschodniej. Autor stwierdził, iż wojna 1919–1920 r. przyczyniła się do zmiany nastawienia społeczeństwa Polski w stosunku do bolszewickich rządów, najczęściej wystarczyło kilka dni władzy bolszewickiej, aby ludność miejscowa zmieniła zdanie o „raju bolszewickim”.

Reasumując należy stwierdzić, że autor solidnie przyłożył się do pracy. Wszystkie poruszane zagadnienia omówiono obiektywnie, bez emocji, na uwagę zasługuje także solidne udokumentowanie wywodów przypisami. Mono-

²¹ Intriguje przyjęty przez autora podział na: żydowską, niemiecką i prawosławną gdyż sporządzono go niejednolicie, to znaczy zarówno według kryterium narodowościowego, jak i według kryterium wyznaniowego.

²² Rosjanie zarzucają obecnie Polakom, że po zakończeniu wojny 1920 r. w obozach jenieckich na ziemiach Polski zmarło ponad 60 tys. Rosjan. Szerzej w: Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*, Toruń 1991.

grafia Szczepańskiego wnosi wiele materiału, często nowego i odkrywczego, niekiedy przyczynkarskiego, ale zawsze istotnego dla pokazania problematyki wojny polsko-sowieckiej. Dziwi jedynie tak skrótowy opis strat spowodowanych wojną na ziemiach Polski centralnej. Wydaje się, że jest to problem zbyt ważny, aby go przedstawiać jedynie na pięciu stronach.

Recenzowana publikacja jest bardzo starannie wydana, na dobrym papierze i przyjemną dla oka czcionką. Praca J. Szczepańskiego zawiera wiele interesujących zdjęć (45) oraz reprodukcji dokumentów z epoki (13), co jeszcze bardziej uatrakcyjnia jej czytanie. Istotnym mankamentem jest brak spisu ilustracji, co utrudnia ich szybkie odnalezienie. Skrupulatnie opracowane zostały indeksy (osobowy i miejscowości), chociaż zdarzają się tu czasem niedokładności, np. jedna z informacji o Siedlcach znajduje się na stronie 99, a nie na 98, jak podano.

Humorem książki jest fragment mówiący o ks. Ignacym Skorupce jako o kapelanie 236. Pułku Legii Katolickiej (sic!)²³ (s. 428). W innych partiach pracy jednostka ta podawana jest również nieprecyzyjnie jako 36 pułk Legii Akademickiej. Numer 236 świadczy o tym, iż był to ochotniczy pułk piechoty. Ks. Ignacy Skorupka był kapelanem 236. pp²⁴, a nie 36. pp; 236. Ochotniczy pułk piechoty w bojach pod Ossowem współdziałał jedynie z 36. pp Legii Akademickiej.

Te drobne potknięcia nie umniejszają jednak wartości pracy, którą napisano rzetelnie i zgodnie z obecną wiedzą historyczną. Należy sądzić, że dużo dała autorowi konsultacja pracy z tak wybitnymi znawcami zagadnienia, jak profesorowie: Andrzej Ajnenkiel, Ryszard Kołodziejczyk, Adam Koseski, Czesław Łuczak. Na uwagę zasługuje też ładny, rzeczowy język rozprawy.

Z omawianej publikacji widać także, że w obecnych czasach nieodzowny dla historyka staje się mecenat instytucji państwowych i prywatnych, bez których pomocy niemożliwe byłoby przeprowadzenie tak wnikliwych badań i opublikowanie monografii. O roli i znaczeniu mecenatu świadczy pokaźna lista sponsorów zamieszczona w pracy (jest ich 23).

Monografia Janusza Szczepańskiego wskazuje też wyraźnie, jak wiele jeszcze obszarów i problemów badawczych związanych z okresem lat 1919–1920 pozostaje nadal nie przebadanych, np. szczegółowych badań wymaga sprawa stosunku polskiej ludności zamieszkującej kresy wschodnie II Rzeczypospolitej do niepodległościowych dążeń Litwinów²⁵, Białorusinów czy też Ukraińców. Innym interesującym tematem badawczym jest problem działań Polaków służących w jednostkach polskich utworzonych po stronie bolszewickiej w okresie Rewolucji Październikowej i ich udziału w wojnie polsko-sowieckiej. Wiadomo

²³ Podkr. — R. D.

²⁴ Zob. szerzej: M. Tarczyński, *Cud nad Wisłą. Bitwa Warszawska 1920*, Warszawa 1990, s. 67; L. Wyszczelski, *Warszawa 1920*, Warszawa 1997, s. 151.

²⁵ Najdokładniej zbadane są jak dotychczas stosunki polsko-litewskie zob.: P. Łossowski, *Po tej i po tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985; idem, *Polska — Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991; idem, *Stosunki polsko-litewskie 1918–1920*, Warszawa 1966; idem, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996.

przecież, że w ramach Zachodniej Dywizji Strzelców powstały jednostki „polskie”, przez które przewinęło się ok. 8 tys. żołnierzy. Wśród nich można wymienić, np. 2. lubelski pułk piechoty, 3. siedlecki pułk piechoty, 4. czerwony pułk Warszawskich Huzarów, 6. pułk ułanów Mazowieckich i inne²⁶. W bojach przeciwko Wojsku Polskiemu Polacy w służbie bolszewickiej pod rozkazami komisarza Romana Łągwy występowali m.in. 19 i 20 IV pod Lidą²⁷.

Należy z całą pewnością stwierdzić, że historiografia wojny polsko-bolszewickiej wzbogaciła się o niezwykle cenną rozprawę. Jestem pewien, że nikt nie będzie w stanie napisać pracy na temat wojny polsko-sowieckiej, jeśli nie wykorzysta monografii Janusza Szczepańskiego. Recenzowana praca jest pozycją cenną zarówno dla profesjonalnego historyka, jak i dla regionalistów oraz czytelników zajmujących się najnowszą historią Polski.

Warto zasygnalizować jednak, że przy kolejnym wydaniu omawianej publikacji nieodzowne będzie sięgnięcie do kilku prac, wydanych już po złożeniu jej do druku²⁸. Informacje zawarte w nich na pewno nie wpłyną na zmianę poglądów autora, mogą jednak dostarczyć nowych argumentów dla udowodnienia postawionych hipotez badawczych.

Rafał Dmowski

²⁶ Zob. np.: N. Davies, *Orzeł Biały Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 1997, s. 36; A. Koskowski, *Czerwony Pułk Warszawy*, Warszawa 1977; M. Wrzosek, *Z dziejów 1 Rewolucyjnego Pułku Polskiego w Rosji 24 I 1917 — 6 I 1918*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1977, nr 3; idem, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969; idem, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa 1992.

²⁷ M. Wrzosek, *Problem Wojska Polskiego w Rosji w latach 1917–1918*, „Studia Podlaskie”, t. V, Białystok 1995, s. 181.

²⁸ Przykładowo należy wymienić następujące publikacje: *Archiwalia Polskiej prowincji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*, red. W. Stępnia, Warszawa 2000; *Bitwa Niemeńska 29 VIII–18 X 1920*, cz. I (29 VIII–19 IX), Warszawa 1999; *Bitwa Niemeńska 29 VIII–18 X 1920*, cz. 2 (20 IX–18 X), Warszawa 1999; *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce Północno-Wschodniej*, red. nauk. W. Wróblewski, Warszawa 2000; J. Izdebski, *Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918–1939*, Warszawa 2000; A. Peplowski, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999; *O Niepodległą i granice*, t. I, *Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, oprac., wybór i przygotowanie do druku M. Jabłonowski i A. Koseski, Warszawa-Pułtusk 2000; L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000.